

jakie towarzyszyły ich powstaniu oraz trudności, które wiązały się z pracą nad nimi. Odnosząc się do stanu społecznej świadomości i wiedzy o przeszłości Łodzi, jej wielokulturowej i wielonarodowej historii oraz o latach okupacji, zgodnie zwrócili uwagę na konieczność dalszych badań nad dziejami łódzkich Żydów i Litzmannstadt Getto oraz potrzebę popularyzowania ich wyników. Podkreślili też zasadność współpracy na tym polu różnych instytucji naukowych oraz historyków i dziennikarzy.

Następnie głos zabrali słuchacze panelu. Zadawali oni jego uczestnikom pytania dotyczące historii getta łódzkiego oraz lokalnej społeczności żydowskiej, a także relacji pomiędzy Polakami i Żydami w okresie Drugiej Rzeczypospolitej i w latach II wojny światowej. Zebrani wyrazili też wspólną nadzieję na pogłębienie wiedzy łodzian o historii miasta w wyniku już zrealizowanych i planowanych w przyszłości projektów badawczych, dotyczących dziejów Łodzi, i rozpropagowania ich wyników.

ANNA ARKUSZEWSKA

KUSTOSZ, KIEROWNIK BIBLIOTEKI INSTYTUTU HISTORII
UNIwersytetu Łódzkiego

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.10.02.15>

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej pt. *Sowiecki system obozów i więzień. Forma represji politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w pierwszej połowie XX wieku*, Łódź, 3–4 listopada 2011 r.

W dniach 3–4 listopada 2011 r. w sali konferencyjnej Hotelu Grand w Łodzi odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa pt. *Sowiecki system obozów i więzień. Forma represji politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w pierwszej połowie XX wieku*. Na zaproszenie Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi wzięli w niej udział badacze z Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Ukrainy i Węgier. Jej głównym celem było ogólne podsumowanie stanu badań dotyczących sowieckiego systemu penitencjarnego, jak i egzempli-

fikacja tego problemu poprzez omówienia szczegółowe, dotyczące chociażby kadr, pojedynczych obozów, więzień czy też jednostkowych doświadczeń. Konferencja okazała się dobrym pretekstem do konfrontacji pomiędzy badaczami z Europy Środkowo-Wschodniej ich aktualnej wiedzy w kwestii organizacji oraz funkcjonowania sowieckiego systemu obozów i więzień.

Pierwszy dzień obrad (3 listopada) rozpoczął dyrektor Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi Marek Drużka. Po przywitaniu uczestników konferencji krótki komunikat dotyczący aktywności międzynarodowej Instytutu Pamięci Narodowej wygłosił dr Rafał Leśkiewicz – p.o. dyrektora pionu archiwalnego Instytutu.

W zasadniczej części konferencji jako pierwszy wystąpił doc. Vadim Zołotariow z Uniwersytetu w Charkowie z referatem pt. *Pracownicy NKWD Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej we władzach GULagu w latach 1937–1939*. Odnalazł on w archiwach ukraińskich dane dotyczące 32 funkcjonariuszy ukraińskiego NKWD, którzy pełnili funkcje kierownicze w sowieckim systemie obozów pracy przymusowej, w tym informacje na temat 11 naczelników łagrów. Analizując sposób ich rekrutacji, „zasługi” i profil społeczny doc. Zołotariow podkreślił przede wszystkim, że byli to ludzie słabo wykształceni (żaden nie miał wykształcenia wyższego, a 17 z nich ukończyło jedynie szkołę podstawową), za to wszyscy wyróżniali się bolszewicką przeszłością partyjną i doświadczeniem w pracy w Czeka (Wszechrosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrrewolucją, Spekulacją i Nadużyciami Władzy). Większość z nich w latach 1938–1940 straciła swoje stanowiska w wyniku stalinowskich czystek w aparacie władzy.

Z kolei dr Meelis Maripuu z Estońskiego Instytutu Pamięci Historycznej zaprezentował *Przegląd sowieckich więzień i obozów w Estonii w latach 1940–1950*. Jak podkreślił, w Estonii tylko w ciągu 15 miesięcy (w latach 1944–1945) z motywów politycznych aresztowano 15 tys. ludzi. Z kolei przez 9 obozów jenieckich przeszło ok. 100 tys. jeńców wojennych. Obozy te, utworzone w latach 1944–1945, zostały później przekształcone w typowe sowieckie łagry, które w krótkim czasie stały się źródłem taniej siły roboczej. Dopelnieniem tego systemu represji było zorganizowanie w Estonii (od 1946 r.) 13 różnych więzień, w tym dwóch tzw. wewnętrznych (Tallin i Tartu). Największe z nich, zwane „Centralnym”, znajdowało się w Tallinie. W 1946 r. ponad 65 proc. wszystkich osadzonych w więzieniach trafiło tam ze względów politycznych. Liczba więzień w Estonii uległa stopniowemu zmniejszeniu dopiero po 1955 r.

O obywatelach Litwy, którzy znaleźli się w GUŁagu, mówiła Edita Jankauskiene z Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy. Omówiła ona masowe aresztowania przeprowadzane przez Sowietów na Litwie w latach 1940–1945, w tym szczególnie dotkliwe w skutkach represje wobec litewskiej inteligencji. Podkreśliła, iż spośród wszystkich uwięzionych, ponad 82% zostało umieszczonych w łagrach. Od stycznia 1945 do stycznia 1952 r. liczba osób pozbawionych wolności wzrosła 22 razy, a do sowieckich więzień i łagrów trafiło aż 140 tys. mieszkańców Litewskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, głównie Polaków i Litwinów. Według ostrożnych szacunków badaczy, 30% więźniów poniosło śmierć w wyniku katorżniczej pracy w sowieckim GUŁagu.

W następnym wystąpieniu dr hab. Bogusław Kopka z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie zaprezentował referat pt. *Polski GUŁag 1944–1956. Perspektywa statystyczna*. Zaznaczył m.in., iż w latach 1944–1950 w polskim systemie penitencjarnym dominowały obozy pracy (było ich w sumie 206). Pierwszymi powojennymi „gospodarzami” tych obozów byli Sowieci, którzy następnie formalnie przekazywali je lokalnym polskim władzom bezpieczeństwa. Powszechne było wykorzystywanie w tym celu całej sieci obozów zbudowanych jeszcze przez Niemców podczas wojny. Z zachowanych szczątkowo materiałów archiwalnych wiadomo na przykład, iż w 1947 r. w obozach pracy przebywało ponad 57 tys. więźniów. Według badacza, system obozów pracy przymusowej zorganizowanych w Polsce pochłoniął do 1956 r. w sumie ok. 25 tys. ofiar.

Podległość, funkcje, sieć i typy obozów NKWD dla jeńców polskich w latach 1939–1941 przedstawił prof. Albin Głowacki z Uniwersytetu Łódzkiego. Na początku referent przypomniał, w jaki sposób Związek Sowiecki dystansował się od ogólnie przyjętych norm postępowania w stosunku do jeńców wojennych. Na przykład, wbrew praktyce międzynarodowej, zastąpiono konwencję *O traktowaniu jeńców wojennych* uchwaloną 27 lipca 1929 r. (podczas międzynarodowej konferencji w Genewie) własnym wewnętrznym *Regulaminem jeńców wojennych* (obowiązywał od marca 1931 r.). Po wybuchu wojny, we wrześniu 1939 r. Sowieci zorganizowali 5 obozów jenieckich dla Frontu Białoruskiego, 4 dla frontu Ukraińskiego oraz obozy rozdzielcze w Putywlu i Kozielsku. Ogółem dostało się do niewoli sowieckiej 230–250 tys. osób. Spośród nich połowę zwolniono po wstępnych przesłuchaniach, a pozostałych (ok. 126 tys.) przekazano w nadgranicznych punktach przejmowa-

nia w ręce przedstawicieli NKWD. Stamtąd trafili do zorganizowanych obozów jenieckich. Wbrew konwencjom międzynarodowym, nadzoru nad nimi nie przejęła armia, tylko sowiecki aparat bezpieczeństwa.

Ostatnim referentem pierwszego dnia konferencji był prof. Piotr Niwiński z Uniwersytetu Gdańskiego. Tematem jego wystąpienia były losy żołnierzy wileńskiej Armii Krajowej zsyłanych do Miednik, Riazania i Kaługi. Referent przypomniał, że w lipcu 1944 r. oddziały AK przystąpiły do realizacji akcji „Burza”. Na północno-wschodnich Kresach demonstracją siły Polskiego Państwa Podziemnego miało być opanowanie Wilna (operacja „Ostra Brama”). Mimo nawiązania współpracy z Armią Czerwoną władze sowieckie zdecydowały się aresztować skoncentrowanych żołnierzy Armii Krajowej. Umieszczono ich w prowizorycznym obozie w Miednikach, skąd zdecydowaną większość wywieziono w głąb ZSSR. Według prof. Niwińskiego najwięcej osób trafiło do batalionów roboczych w rejonie Kaługi, skąd zostali zwolnieni dopiero na początku 1946 r. Resztę oficerów osadzono w Wilnie, głównie w więzieniu na Łukiszkach. Stamtąd przewieziono ich do obozu w Riazaniu lub skazano na kary więzienia i osadzono w łagrach.

Po wysłuchaniu referatów uczestnicy konferencji mieli okazję wziąć udział w dyskusji. Pierwszego dnia moderowali ją dr Jerzy Bednarek z Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi oraz prof. Jurij Szapował z Ukraińskiej Akademii Nauk. Pytania koncentrowały się głównie wokół wystąpień doc. Zołotariowa i dr. Kopki.

Drugiego dnia konferencji (4 listopada) jako pierwszy wystąpił prof. Jurij Szapował z referatem pt. *Ukraińcy na Sołówkach*. Przedstawił krótko historię powstania systemu łagrów na wyspach sołowieckich, który zorganizowali bolszewicy już w 1920 r. Kierowano tam więźniów do katorżniczej pracy, m.in. przy budowie osławionego kanału Białomorsko-Bałtyckiego. Profesor Szapował przypomniał także o wizycie na Sołówkach Maksyma Gorkiego, której efektem był kłamliwy i propagandowy artykuł pisarza na temat panujących tam warunków. Z powodu przełudnienia, na podstawie rozkazu szefa NKWD Nikołaja Jeżowa, w 1937 r. rozpoczęto operację „oczyszczenia” łagrów sołowieckich. Referent omówił dramatyczne wydarzenia związane z masowym rozstrzeliwaniem więźniów w pobliskim Jarze Sandarmoch przeprowadzonym w latach 1937–1938. Do chwili obecnej ustalono tylko 1111 nazwisk więźniów, których wówczas zamordowano.

Tematem wystąpienia dr. Ritvars Jansonsa z Muzeum Okupacji Łotwy było *Centralne więzienie Rygi – główne miejsce osadzenia represjonowanych politycznie w Łotwie w latach 1940–1953*. Referent podkreślił, że łotewscy historycy nie są w stanie ustalić dokładnej liczby więźniów z lat 1940–1941 z powodu braku dokumentów. Materiały archiwalne zostały zniszczone lub częściowo wywiezione do archiwum KGB do Moskwy. Jedynie szacunkowo można podać, że od czerwca 1940 do czerwca 1941 r. aresztowano na Łotwie ok. 8 tys. osób, a w samym więzieniu w Rydze, według stanu z czerwca 1941 r., przebywało 1585 osadzonych. Represje przybrały na sile po wyparciu z Łotwy Niemców. W latach 1944–1945 Sowieci aresztowali ponad 18 tys. Łotyszy uznanych za „wrogów narodu”. Doktor Jansons podkreślił wyjątkowo złe warunki panujące w ryskim więzieniu, związane z jego notorycznym przełudnieniem.

Podobnej problematyki dotyczył referat wygłoszony przez dr. Arunasa Bubnysa z Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy. Prelegent omówił Więzienie KGB w Wilnie, działające w latach 1954–1990. Przypomniął o organizacji i funkcjonowaniu więzienia na Łukiszkach (1944–1954). Jak podkreślił, jego charakterystyczną cechą było stałe przełudnienie. Limit więźniów był przykładowo wyznaczony na 200 osób, a w kwietniu 1946 r. stan osobowy więźniów wynosił 451 osadzonych. Po powstaniu w kwietniu 1954 r. KGB Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, zostało ono przekształcone w tzw. więzienie wewnętrzne litewskiej KGB, a we wrześniu 1959 r. zmieniono jego nazwę na „Izolator Śledczy Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów LSRR”. Formalnie funkcjonowało aż do rozpadu Związku Radzieckiego w 1991 r.

Jako kolejny referował prof. Tadeusz Wolsza z Polskiej Akademii Nauk. Jego wystąpienie było zatytułowane: *GUŁag z polskiej perspektywy emigracyjnej 1939–1956*. Referent wyraźnie zaznaczył, że w omawianym przez niego okresie jedynie polska emigracja na forum europejskim miała odwagę pisać prawdę o sowieckich łagrach, pomimo prób cenzury chociażby ze strony Anglików. Przypomniął prace m.in. Józefa Czapskiego, Tadeusza Kiersnowskiego, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Herminii Naglerowej na ten temat. Podkreślił też wkład II Korpusu Polskiego w ujawnienie prawdy o sowieckich obozach. W dokumentacji wytworzonej przez II Korpus Polski zebrano m.in. ok. 18 tys. relacji od ludzi, którzy przeszli przez sowiecki system obozów i więzień. Na tej podstawie

wydana została w 1945 r. przez Kazimierza Zamorskiego i Stanisława Starzewskiego książka pt. *Sowiecka sprawiedliwość*, przetłumaczona później na wiele języków. Demaskowała ona sowiecki wymiar sprawiedliwości, skalę represji wobec narodów zamieszkujących Rosję i deportowanych w głąb Związku Sowieckiego, w tym Polaków oraz sam GUŁag, którego nikt wcześniej tak drobiazgowo nie opisał. Profesor Wolsza przypomniał też o działalności powstałego w końcu lat 40. w Londynie Stowarzyszenia Byłych Sowieckich Więźniów Politycznych.

O oficerach Armii Krajowej w sowieckim obozie jenieckim w Griazowcu (1947–1948) mówił dr Dariusz Rogut z Filii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Piotrkowie Trybunalskim. Status obozu w ciągu kilku lat ulegał przekształceniom. Najpierw był to obóz dla polskich i fińskich jeńców wojennych, następnie obóz specjalny dla byłych żołnierzy Armii Czerwonej, którzy dostali się do niewoli niemieckiej, a później tzw. obóz rozdzielczy. Ostatecznie od marca 1943 r. funkcjonował jako jeniecki obóz oficerski o numerze 150. Pierwsi Polacy trafili do Griazowca już w 1939 r., jednak we wrześniu 1941 r. większość z nich wstąpiła do tworzonej w ZSRS Armii Polskiej. Dopiero w 1947 r. zaczęto tam umieszczać aresztowanych przez sowieckie służby oficerów Armii Krajowej (m.in. grupę wywiezioną z obozu w Riazaniu). Ogółem były to 103 osoby, choć w obozie umieszczono też grupę oficerów z okręgu warszawskiego Armii Ludowej. Oficjalne zwolnienia z obozu rozpoczęły się w październiku 1947 r. Mimo to grupa prawie 50 oficerów Armii Krajowej przebywała tam aż do lipca 1948 r.

Doktor Pál Attila Illés z Uniwersytetu Katolickiego im. Pétera Pázmánya w Budapeszcie wygłosił referat pt. *Węgrzy w obozach sowieckich po II wojnie światowej w świetle pamiętników o. Alfonsa Nádasiego OSB*. W czasie II wojny światowej o. Nádasi służył w węgierskiej armii jako kapelan wojskowy. W lutym 1945 r. został wzięty do niewoli i wywieziony do Związku Radzieckiego. Przebywał w trzech obozach jenieckich: Usmaniu, Borowiczach i Zarubino. Zdołał przekazać węgierskiej opinii publicznej nazwiska 3 tys. oficerów będących tam jeńcami. Dzięki temu przeżyli i mogli w 1947 r. powrócić do kraju. O swoich doświadczeniach jenieckich o. Nádasi napisał pamiętniki, które ujrzały światło dzienne dopiero po jego śmierci w 1997 r.

Ostatni referat podczas konferencji, zatytułowany *Polscy internowani z obozów na Litwie i Łotwie w obozach NKWD (lipiec 1940 – sierpień 1941)*. Status formalno-prawny i traktowanie wygłosiła

prof. Wanda Krystyna Roman z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Po zajęciu Litwy i Łotwy przez Armię Czerwoną w czerwcu 1940 r. funkcjonujące tam od października 1939 r. obozy dla internowanych polskich żołnierzy, oficerów i policjantów zostały przejęte przez służby sowieckie. W lipcu i sierpniu 1940 r. do obozów NKWD w Kozielsku (tzw. Kozielsk II) i Juchnowie wywieziono 821 polskich internowanych z Łotwy oraz 4386 z Litwy. Profesor Roman podkreśliła, iż od strony prawnej kwestia rozstrzygnięcia, w sposób jednoznaczny, faktycznego statusu grupy Polaków internowanych na Litwie i Łotwie, która znalazła się w sowieckich obozach, jest skomplikowana. W dokumentach NKWD, aż do umowy polsko-sowieckiej w lipcu 1941 r. i ogłoszonej na jej podstawie amnestii dla Polaków – internowani Polacy określani są mianem „internowanych”, aczkolwiek ich status – zgodnie z prawem międzynarodowym – w obozach sowieckich taki już nie był.

Dyskusję drugiego dnia moderowali prof. Głowacki i dr Rogut. Jej zasadnicza część skupiała się wokół definicji pojęcia okupacji oraz stanu formalno-prawnego Polaków więzionych i internowanych w ZSRS.

Konferencja, mimo specjalistycznego charakteru, cieszyła się dużym zainteresowaniem i to nie tylko środowisk naukowych. Przez dwa dni sala obrad w Hotelu Grand była całkowicie zapełniona, a słuchacze wyjątkowo aktywnie brali udział w dyskusji dotyczącej szeroko rozumianego sowieckiego aparatu represji zainstalowanego w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 40. ubiegłego wieku. Szczególnie cenne okazało się spojrzenie na ten problem z perspektywy międzynarodowej – tragicznych doświadczeń innych krajów okupowanych przez Związek Radziecki.

Organizator konferencji – Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi – zadeklarował, że podobne spotkania naukowe, organizowane w międzynarodowym gronie specjalistów, będą odbywać się cyklicznie, a wszystkie wygłoszone referaty zostaną opublikowane w specjalnym wydawnictwie pokonferencyjnym.

Warto dodać, że patronat medialny nad konferencją sprawowały: „Rzeczpospolita”, „Nasz Dziennik”, „Focus Historia”, „Dziennik Łódzki”, Polska Agencja Prasowa, TVP3 Łódź, TV TOYA, Radio Łódź i portal internetowy Dzieje.pl. Dzięki temu przebieg nauko-

wego spotkania szeroko relacjonowano zarówno w mediach elektronicznych, jak i w codziennej prasie¹.

JERZY BEDNAREK

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ KŚZPNP ODDZIAŁ W ŁÓDŹ

JOANNA KARBARZ-WILIŃSKA

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ KŚZPNP ODDZIAŁ W GDAŃSK

¹ Por. m.in. J. Leszczyńska, *Międzynarodowa dyskusja o sowieckich gułagach*, „Dziennik Łódzki”, 3 XI 2011; *Dwa dni o sowieckich obozach pracy*, „Dziennik Łódzki”, 4 XI 2011; *Trzeba walczyć z wybielaniem sowieckich zbrodni* (rozmowa Piotra Zychowicza z prof. Jurijem Szapowałem), „Rzeczpospolita”, 4 XI 2011; Z. Baranowski, *Sowieci założyli „polski GUŁag*”, „Nasz Dziennik”, 4 XI 2011; Z. Baranowski, *Mapa sowieckich łagrów*, „Nasz Dziennik”, 5–6 XI 2011.